

NATIONAL VISION AS A RIGHT-WING POLITICAL MOVEMENT

ÖMER BAYKAL

Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Mail: obaykal@bartin.edu.tr,

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3060-5900>

ABSTRACT

The political field, which was revived with the establishment of multi-party life, met with new parties in the wake of 1960 due to the increase in ideological diversity and the rise of urbanization. The most notable of these parties was the Islamist National Vision Movement led by Necmettin Erbakan. The National Vision Movement, which defines itself as a third way in the face of the system and in the face of strong centrist reflexes in Turkish politics, succeeded in seizing the political power center thanks to the new discourse it developed in the nineties and the social focuses it attributed importance to. The National Vision Movement, which gained a say in politics with the Welfare Party, faced with the challenge of losing ground and then fragmentation due to the military coup on February 28. Although the National Vision positions itself politically against the central parties, it has shown significant similarities with right-wing politics in terms of discourse or real political level. In this context, as the concept of center and the nationalist and conservative elements that constitute the Turkish right wing are put forward in the study, the originality of the National Vision movement will be discussed through leadership centeredness, democracy, perception of religion, pragmatism, party mobilization, intellectual discourse, state and economy understanding.

Keywords: National Vision, Islamism, Nationalism, Conservatism, Right Wing Politics

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü:	Araştırma
Geliş Tarihi:	17.09.2020
Kabul Tarihi:	03.10.2020
Yayın Tarihi:	15.03.2021
Yayın Sezonu:	Ocak - Haziran

Makaleye Atıf Bilgisi

BAYKAL Ömer (2021). "Sağ Bir Siyaset Olarak Milli Görüş Hareketi". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl: 17. Sayı: 60. (34-58)

muhafazakârdüşünce • yıl:17 - sayı:60 • ocak - haziran 2021

SAĞ BİR SİYASET OLARAK MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ

ÖMER BAYKAL

öz

Çok partili hayatın tesis edilmesi ile canlanan politik alan, 1960 sonrasında ideolojik çeşitliliğin artmasına, kentleşme olgusunun yükselmesine bağlı olarak yeni partiler ile tanıştı. Bunlardan en dikkat çeken, liderliğini Necmettin Erbakan'ın yaptığı İslâmcı Millî Görüş hareketiydi. Türk siyasetinde var olan güçlü merkezci reflexler karşısında kendisini sistem karşısında, üçüncü bir yol olarak tanımlayan Millî Görüş hareketi, doksanlı yıllara gelindiğinde geliştirdiği yeni söylemi ve uhdesine kattığı toplumsal odaklar sayesinde iktidar odaklarını ele geçirmeyi başardı. Refah Partisi ile ülke siyasetinde söz sahibi olan Millî Görüş hareketi, 28 Şubat askeri darbesinde aldığı yaranın etkisiyle önce zayıflama daha sonra parçalanma ile karşı kaşıya kaldı. Millî Görüş, her ne kadar siyasi olarak kendisini merkez ve onunla dirsek temasında olan partilerin karşısında konumlandırırsa da söylem boyutunda ya da reel politik düzlemde sağ siyaset ile önemli benzerlikler göstermiştir. Bu bağlamda, çalışmada, merkez kavramı ve Türk sağını oluşturan milliyetçi ve muhafazakâr unsurlar ortaya konulduktan sonra, lider merkezlilik, demokrasi, din algısı, pragmatizm, parti mobilizasyonu, entelektüel söylem, devlet ve ekonomi anlayışı üzerinden Millî Görüş hareketinin özgünlüğü tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Millî Görüş, İslâmcılık, Milliyetçilik, Muhafazakârlık, Sağ Siyaset

Giriş

Sağ ve sol kavramlarının politik literatüre dahil oluşu, Avrupa coğrafyasının son üç yüzyıllık tarihinin bir neticesidir. “Modern” Avrupa’nın ilk elden gerçekleştirdiği siyasi düzeni kendi sınırları dışına ihraç etme niyeti ve ameliyesi, sağ ve sol kavramlarını modernleşen Batı-dışı toplumlarda da dolaşıma sokmuştur. Buna karşın her iki kavramın sahip olduğu iç çeşitlilik ve zemin bulduğu siyasi kültürlerin tâbi kodları, evrensel bir şemayı zorlaştırmaktadır. Çatı bir düşünce olarak sağ, muhafazakârlık, milliyetçilik ve faşizmi içerisinde barındırırken sol, Marksizm başta olmak üzere anarşizm, sosyal demokrasi, feminizm ve çevreci ideolojileri uhdesine almaktadır. Günümüz dünyasında, siyasi mücadeleyi iki zıt kutba bölen sağ ve solun artık bir anlam ifade etmediği, ideolojilerin yaşadığı krizin bir neticesi olarak içlerinin boşaldığı ileri sürülmekle beraber kavram çiftinin sadece ideolojileri değil bir değerler setini barındırdığı kabul edildiğinde siyasal ya da toplumsal alanda var olan diğer birçok düalist kavram gibi ikilinin anlamını koruduğu söylenebilir (Bobbio, 1999: 78-81).

Değerler kümesi açısından bakıldığında sağ ile solu ayıran en dikkat çekici husus, ekonomik yaklaşımdır. Sağ, kapitalist düzenden yana tercih gösterirken solun ilk çıkış noktası emeği ile ayakta durmaya çalışan ve kendi üretimi karşısında yabancılaşan insanın özgürleşme arayışıydı. Bu minvalde sol, iktisadi açıdan düzenleme taraftarıyken sağ kendi mecrasında, doğal seyirinde işleyen bir düzenden yanadır. Değişim ve düzen eğilimi iktisadi olduğu kadar toplumsal ve siyasal açıdan da geçerlidir. Sağ, değişim karşısında daha ihtiyatlı bir inanç besleyip düzeni ve hiyerarşiyi muhafaza ederken sol olarak kabul edeceğimiz ideolojiler rasyonalist Aydınlanmanın türevi olarak toplumsal gerçekliği radikal bir şekilde değiştirebileceklerine inanırlar (Erdoğan, 1997: 232).

Ulus-devlet formu olarak Cumhuriyet rejimi tüm modern karakterine rağmen Osmanlı’dan tevarüs eden siyasi gelenekler ve toplumsal kodlar nedeniyle ideolojik bölünmesini istenilen düzeyde Batılı şemaya oturtamamıştır. İktidar mücadelesi içerisinde ortaya çıkan politik oluşumlar merkez güçler ile temas kurmak ya da kendisi dışında siyasi arenada bulunan ideolojiler ile alışverişe girerek mevcudiyetlerini idame ettirebilmiştir. Bu bağlamda siyaset bilimi literatürüne hakim olan sağ-sol bölünmesi Türk siyasetinde oldukça geç bir dönemde, “soluk” ve “soyut” bir şekilde karşımıza çıkmış; iktidar mücadelesini yürüten siyasi partiler tali örnekler hariç kendilerini var olan bölünmelerden özenle uzak tutmuşlardır. Çalışmada, dini bir kimliği merkeze almak suretiyle iktidar ilişkilerine dahil olan Milli

Görüş hareketinin ne düzeyde sağ-sol bölünmesinin dışına çıkarak iddia ettiği “müstakil” siyaseti izleyebildiği, ana akım siyasetten ayrışarak alternatif olabildiği tartışılacaktır. Makalede, merkez kavramının barındırdığı siyasi kabuller ele alındıktan sonra Türk sağının milliyetçi ve muhafazakâr pratikleri çözümlenecek ve nihai olarak Milli Görüş hareketinin sağ siyaset ile olan ilişkisi söylem ve eylem düzeyinde temel parametreler üzerinden sorgulanacaktır.

Türk Siyasetinin Merkezi

Batı'nın kendi tarihselliği içerisinde şekillenen sağ ve sol kavramlarının Türk siyasetine girişi, oldukça geç bir döneme, çok partili hayata dönüşte tekabül etmektedir. Kavram çiftinin yaygınlaşması ise 27 Mayıs 1960 sonrasında resmi ideolojinin kendisini solda tanımlaması, devamında sağda farklı ideolojik tonu olan partilerin kurumsal bir kimlik kazanması ile gerçekleşmiştir. Kuruluş dönemine bakıldığında kendilerini sağcı olarak ifade etmeyen fakat sağın unsuru olarak tanımlayabileceğimiz düşünür ya da yapıların, yeni kurulan düzen karşısında hızla güç kaybederek yer altına inmek zorunda kaldığı görülmektedir. Sistemin sahip olduğu Batıcı, pozitivist karakteri karşısında rejim ile ilişki kurmak isteyen sol unsurlar ise beklenmedikleri bir şekilde ya ortadan kaldırılmış ya da yapısal dönüşüme tabi tutularak düzene eklenmişlerdi. Rejimin konsolide edildiği erken Cumhuriyet döneminden demokratik düzene evrileceği ellili yıllara kadar kendisi dışında alternatif bir ideolojiye imkan vermeyen resmi ideoloji, sağ ve sol ayrışmasının ortaya çıktığı, ideolojik yelpazenin genişlediği altmış sonrasında sola meylederek alternatif siyasetleri uhdesine almaya çalışmış ve bunda büyük oranda başarılı olmuştu.

Türkiye'deki sağ-sol ayrışmasının anlaşılması adına altı çizilmesi gereken en önemli husus, ideolojik doza sahip iktidar mücadelesinin devlet aygıtı gölgesinde cereyan etmesi sebebiyle Batılı anlamda bir bölünmenin kendisine alan bulamamasıdır. Batılılaşma arayışı etrafından bir ulus devlet modeli olarak biçimlenen Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı'dan devraldığı güçlü devletçi genler sebebiyle toplumsal ve siyasal bir bölünmeye, düalizme asla izin vermemiştir. Rejim, kendisini yeni ve modern bir siyaset olarak tanımlayıp, geçmiş siyasi pratikleri yok saymış olsa da iktidar ilişkilerinin kurulması ve işleyişi bakımından büyük oranda imparatorluk düzenine benzemektedir. “Din-ü devlet” anlayışı çerçevesinde din ve devletin iç içe geçtiği Osmanlı'nın aksine laik bir söylem iddiasında olan yeni düzen, kendini konumlandığı pozisyon itibarıyla “aşkın” bir görüntü vermekteydi (Eisenstadt,

1997: 139-140). Devletin varlığını, bekasını merkeze alan yeni model, toplumda var olan her türlü iktidar mücadelesini tehdit olarak telakki ettiğinden kapasitesi ölçüsünde toplumu bastırma, kısıtlama ve kendi iktidarını hissettirme yöntemine başvurmuştu. Böylece siyaset, Cumhuriyet döneminde de toplumun harcıâlem yapacağı bir iş değil, “devletlû” elitler tarafından icra edilecek ayrıcalıklı bir “meslek” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka ifade ile siyaset, toplumsal temsilin gerçekleştiği, taleplerin yoğrulduğu ya da iktidar ilişkilerinin dışı vurulduğu demokratik bir alan değil bizatihi devletin kendi varlığını muhafaza ettiği, yüksek duvarlarla örülmüş güç merkezidir.

Kemalist siyasetin ve onun gölgesinde gelişen siyasi bölünmenin anlaşılması adına, devletçilik haricinde altı çizilmesi gereken diğer iki düşünce laiklik ve halkçılıktır. Kaba bir pozitivismin yatağında gelişen Türk laikliği, resmi ideolojinin en önemli düşünsel ve politik aracı haline geldi ve muasırlaşma hedefi doğrultusunda toplumsal odakların temsil ettiği geleneksel formları ve yaşam biçimlerini karşısına aldı. Laiklik, dinin devlet işlerinden soyutlanmasının aracı ya da inanç hürriyetini veya bir arada yaşamayı sağlayan bir unsur değil Batılılaşma düşüncesini siyasi varoluşunun merkezine yerleştiren resmi ideoloji açısından geniş halk kitlelerini “medenileştirmeye” yarayan ideolojik bir manivela olarak kullanıldı. Halkçılık söylemi ise, yeni düzenin temel umdelerinden biri olmasına karşın içinde barındırdığı seçkinlik ve toplumu “adam etme” misyonu nedeniyle geniş kitleler ile olan mesafesini açarak resmi ideolojiyi geri dönüşü olmayan bir çıkmaza sürükledi (Baykal, 2019: 32). Halkçılık düşüncesinden hareketle sınıf düşüncesini ve mücadelesini reddeden, dayanışmacı-korporatist düşünce doğrultusunda toplumu organik-uyumcu bir şekilde tasavvur eden Kemalizm, en az liberalizme ve birey düşüncesine duyduğu alerji kadar sol düşünceye de mesafeli yaklaşmıştır. Özetle, iktisadi ve siyasi alanın, koşulsuz kamu otoritesi tarafından belirlendiği, halkçılık söylemine karşın yatay ilişkinin pürüzlü bir şekilde işletildiği, özgürlük alanlarının siyasi gerekçelerle kısıtlandığı bir düzende siyasi ayrışma genel geçer söylemin ötesinde girift zaman zaman da çelişik bir hal alacaktır (Parla ve Davison, 2004: 80-86).

Konum bakımından merkez, sağ ve solun bölünmesi karşısında bir orta yol bulma çabasıdır ve ılımlı olmayı ifade eder fakat kavramın Türk siyasetindeki anlamı daha çok Osmanlı politik düzeninden hareketle siyasetin, iktidar ilişkilerinin zembereğini oluşturan, devlet elitlerine ve onların ürettiği siyasete gönderme yapmaktadır (kavram için bkz. Mardin, 2000: 34-76, Heper, 1980: 3-35). Merkezin gücü ve önceliği, ideolojik ayrışmayı içeriksiz hale

getirirken var olan bölünmenin fikri ve entelektüel boyutu boşa düşmekte; merkez dışında var olan aktörlerin iktidar yarışı, merkezin ele geçirilmesine dönüşmektedir. Bundan dolayı, politik düzeyde farklılaşmış gözükten siyasi mücadele de büyük oranda merkezin etrafında cereyan etmektedir. Bundan sebep, meşruiyet arayışını sürdürmek, sistem dışı görülmemek adına merkezin sağında ve solunda yer alan, dirsek temasında olan gerçek ya da tüzel kişiler Batı siyasetinde olduğu gibi ideolojik sınıfların, kesimlerin temsilcisi olamamıştır. Türk siyasetinde sağ ve sol ayrışması ideolojik, politik bir yatak içerisinde değil büyük oranda sosyo-kültürel tercihler, hayat tarzları çerçevesinde gelişmiştir (Mahcupyan, 2000: 105). Bu bölünmede devletçi siyaset, popülizm, kapitalist işleyiş ya da milliyetçilik gerçek anlamda yapısal bir farklılaşmayı ifade etmemektedir.

Türk Sağının Parçaları

Erken Cumhuriyet olarak ifade edebileceğimiz I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) yaşanan iktidar-muhalefet ilişkisi, sağ ve sol ayrışmasını buğulu bir şekilde ortaya koysa da vuku bulan gruplaşma ancak kısa süre ayakta kalabilmiş ve alınan seçim kararıyla politik aktörler ve mücadele ortadan kaldırılmıştır. Cumhuriyet'e geçiş ile birlikte Osmanlılık düşüncesinin ulus-devlet formu içerisinde mahiyetini yitirmesi, cepheden ve politik mücadeleyi reddeden İslâmcılığın "dip dalga" İslâm'ı olarak kendisini sürdürme gayreti, milliyetçilik ve muhafazakârlığı siyasetin gündemine dâhil edecekti (Mardin, 2005: 141-154). Bu iki düşünce, hem birbirleriyle hem de Kemalizm ile yakından ilişki kurmak suretiyle erken dönemde politikanın fikri boyutunu tahkim etmiş; ilerleyen dönemde ise, iktidar mücadelesinin çeşitlenmesine koşut olarak farklı politik tecrübelerin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Muhafazakâr perspektif, 1946 sonrasında Kemalist siyasetin görece güç kaybettiği dönemde geriye dönük bir muhasebeyi barındırsa da tek parti dönemi için amaç, muazzam bir tarih hadisesi olarak ifade edilen inkılapların "rehabilitate" edilmesiydi (Atay, 2003: 166). Erken muhafazakârlık, inkılap hareketlerinin oldukça radikal, fütursuz ve tepeden inmece olduğundan hareketle yaşanan tahribatın ortadan kaldırılması, modernleşmeye ait "fazlalığın" giderilmesi amacıyla resmi ideolojiyi milli kodlar ile tahkim etmek istemişti. Öncülüğünü, Peyami Safa, Mustafa Ş. Tunç, İsmail H. Baltacıoğlu ve Hilmi Z. Ülken'in yaptığı muhafazakâr düşünce, liberalizm ve sosyalizmde mündemiç olan kaba "aydınlanmacı akıl" yerine Batı dünyasında beliren ruhçu-romantik-Bergsoncu felsefeden ilham alarak, toplumsal, kültürel ve ekonomik yapının millileştirilmesini amaçlamıştı (İrem, 2004:

108). Batılı örnekleri ile kıyaslandığında muhafazakârlığın tedrici değişim taraftarlığı istikametinde bir model geliştiren gelenekçi düşünürler, sistem ile hesaplaşmak, cepheden mücadele etmek yerine rejimin yanında bulunmayı tercih edeceklerdi. Türk muhafazakârlığı, kuruluş döneminde Kemalizm karşısında yaşadığı iktidar boşluğunu, kültürel/felsefi aşınma pahasına 1950 sonrasında kurduğu siyasi partiler ve kazandığı seçimler üzerinden dolduracaktı (Çiğdem, 1997: 47).

Cumhuriyet döneminde, muhafazakâr siyasetin ilk kurumsal deneyimi olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) gösterilir (Zürcher, 2004: 52-53). 1924 yılının sonunda, çoğunluğu Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa ile teşrik-i mesai yapan, asker kökenli, I. TBMM’de ve I. Grupta bulunan kişiler tarafından kurulan parti, perspektif bakımından büyük oranda I. TBMM’deki II. Grubun programını benimsemiş gözükmektedir. İstanbul teşkilatının neredeyse tamamının II. Grup kökenli mebuslardan oluşması, II. Grubun liderlerinden Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey’in aradaki “sürekliliğe” işaret etmesi, kurulacak rabıta bakımından dikkat çekicidir (Demirel, 2014: 73). Parti, kurulduktan kısa süre sonra saltanat taraftarı olma ve dini duygulara dayalı siyaseti kışkırtma gerekçesiyle kapatılacaktı. TpCF’den başlayarak, merkezin bir kol mesafesinde kurulan, siyasi ve iktisadi açıdan liberal değerleri savunan, tedrici bir dönüşümden yana olan partilerin kaderi birbirine benzeyecek ve “gericilik” ile ilişkilendirilerek ortadan kaldırılacaklardı. Örneğin, TpCF’den beş yıl sonra siyasete girecek olan, Mustafa Kemal Paşa’nın yakın arkadaşı, Paris Büyükelçisi Ali Fethi Okyar’ın kurduğu Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), merkezden aldığı desteğe rağmen yaşadığı siyasi çalkantılar sebebiyle kolaylıkla “gerici ittifakın” parçası addedilecek ve ömrü ancak üç ay sürecekti (Emrence, 2014: 193). İki muhalefet deneyiminden sonra uzunca süre tek-parti yönetimi altında yürüyen siyaset, CHP içerisinden çıkarak toplumcu tezler geliştiren Demokrat Parti’nin (DP) kurulması ile iki ana bloğa ayrıldı (Sayarı, 1975: 125-126). Her ne kadar DP, sağ-sol bölünmesinde kendisini sabit bir yere konumlandırmasa da ürettiği liberal tezler üzerinden muhafazakâr kesimde karşılık bulmayı bildi. Buna karşın merkezin sağı olarak ifade edilen siyasal çizgi, kendisini temellendirirken resmi ideolojinin ana ilkelerinden vazgeçmemiş ve onları bir referans haritası olarak kullanmıştır (Öğün, 2004: 540). CHP karşısındaki muhalif partilerin kendilerini konumlandırma problemi, 27 Mayıs askeri müdahalesi sonrasında merkezin sola kayması ile büyük oranda ortadan kalktı. DP’nin halefi olan Adalet Partisi (AP) ise Soğuk Savaş döneminde baş gösteren anti-komünist düşüncenin etkisiyle sağ siyasetin

ana akım partisi haline geldi. Muhafazakâr siyasetin 12 Eylül sonrasındaki uğrağı, dört eğilimi birleştirme iddiasındaki Anavatan Partisi’ydi (ANAP). DP’nin alan açtığı kapitalist modeli, yenilikçilik ve değişimcilik retoriğı ile yaygınlaştıran ANAP, solun güç kaybettiğı ve bölündüğü bir ortamda siyaseti konsolide etmesinin yanında muhafazakâr kesimlerin orta sınıflaşmasında önemli bir rol oynadı (Baykal, 2019: 157). Özal sonrası muhafazakâr siyasetin yaşadığı politik yarılma ve kriz, İslâmcı siyasetin yanında merkez sağ uhdesine alan, muhafazakâr demokrasi kimliğı ile siyaset sahnesine çıkacak olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) tarafından iki binli yıllarda giderilecektir.

Sağın diğeri kurucu unsuru olan milliyetçilik, politik düzeyde II. Meşrutiyet döneminde iktidar odakları ile buluşmakla birlikte bu unsurun ilk nüvesi 1865 sonrasında Yeni Osmanlı düşünürleri tarafından “vatan” kavramı etrafında atıldı (Mardin, 2004: 49-50). Yeni Osmanlılar için millet, ümmet, vatan ya da Osmanlı kavramları birbiri yerine kullanılabilecek esnek kavramlardı; 20. yüzyılın başından itibaren resim daha net ortaya çıkmaya başladı ve İslâmcılık ile milliyetçilik müstakil birer ideolojiye dönüştü. 1912-1916 yılları arasındaki politik çatışma hariç milliyetçilik ve İslâmcılık at başı gidecek, fikri ayrılığa rağmen milliyetçiler, İslâmcılığı bir tür proto-milliyetçilik, İslâmcılar da İslâm cemaatini modern bir millet olarak telakki edeceklerdi (Bora, 2003: 113-115). Bahsi geçen girift durum, Milli Mücadele döneminde devam etti ve Düvel-i Muazzama’ya karşı verilen savaşın enerjisi büyük oranda İslâmî bir retorik üzerinden şekillendi. Kemalist rejimin kurulmasını müteakip milliyetçilik, dünyada yükselen faşizmin etkisiyle içinde barındırdığı dini bağajı bırakarak daha dünyevi bir karaktere doğru yol alırken laiklik üzerinden boşaltılan toplumsal harç, Türk kimliğı üzerinden ikame edilmeye çalışılacaktı. Şerif Mardin’in ifadesiyle, akla ve kalbe hitap etmede, “sosyal ethos” üretmede problem yaşayan Kemalizm’in inşa ettiği ve tam başarıya ulaştığı tek ideoloji milliyetçilikti (2005: 140). Kurumsal düzeyde, bir ulus-devlet modelinin çizilmesi noktasında resmi ideolojinin başarısından bahsedilmekle beraber milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı kökleri yanı sıra sağ muhafazakâr ve milliyetçi kodlar ile olan rabitası hesaba katıldığında milliyetçiliğın Kemalizm’e hasredilemeyecek kadar güçlü ve yaygın bir düşünce olduğu ileri sürülebilir.

Ethos üretmedeki problemini aşma noktasında cari rejimin çok partili hayata geri dönüş sonrasında yaptığı dini açılım, geç Osmanlı döneminde terkip halinde bulunan milliyetçi ve muhafazakâr değerleri tekrardan bir

araya getirmeye yaradı ve ellili yıllarda beliren, altmış sonrasında serpiyen Türk sağının ana koordinatları ete kemiğe büründü (Bora, 2003:127). Sağın diğer iki unsuru olan muhafazakârlık ve İslâmcılık ile organik ilişki kuran Türk milliyetçiliği, kurumsal düzeyde kendisini önce Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), İslâmî tonlarını arttıracak 1969 yılından sonra büyük oranda Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından temsil edildi.

Türk siyasetinin özellikle de sağ geleneğin en önemli enerji kaynaklarından birisi, inanç meselesi olmanın yanında siyasi bir mahiyet taşıyan İslâm düşüncesidir. Osmanlı topraklarında dolayısıyla İslâm dünyasında, XIX. yüzyılda ortaya çıkan, İslâm'ı sadece bireysel ve toplumsal alana değil siyaset başta olmak üzere tüm alanlara “yeniden” hâkim kılmak isteyen, bunu yaparken modernite dâhil muhtelif fikri akımlarından istifade eden İslâmcılık (Kara, 2001: 9-10), kalkış noktası itibarıyla muhafazakâr siyasetten radikal bir şekilde ayrılır. Muhafazakâr siyaset, dindar bir toplum ve kamusal bir alan arayışında olmakla birlikte resmi ideoloji ile olan göbek bağından ötürü, dinin mutlak anlamda devlete hâkim olması noktasında önemli çekinceler taşımıştır.

1924 yılında Halifeliğin ilgası ile politik bir inisiyatif merkezinden yoksun bırakılan Müslümanlar, telafisi kolay mümkün olmayan, travmatik bir durum ile karşı karşıya kaldı. Bir yanda Halifelik makamının ortadan kaldırılması, diğer taraftan dünyevi bir karaktere bürünen rejimin otorite dozunu arttırması, İslâmcı aydınları siyaset sahnesinden çekilme noktasında zorunlu bir tercihe sürükledi. Milli Mücadelenin sembol ismi Mehmet Akif'in Mısır'a hicreti, Elmalılı Hamdi'nin evine kapanışı ya da Said Nursi'nin sürgünü, cepheden mücadelenin hangi ölçüde mümkün olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Laiklik, tek-parti döneminde, inancın bireysel bir düzeye indirgenmesi ve örgütlü İslâm'ın kontrol altına alınması olarak işleteleceğinden İslâmcılık düşüncesi temel iddialarından hızla uzaklaşacaktı (Köktaş, 2006: 194). İslâmcılık, kuruluş döneminde, resmi ideolojinin İslâm kimliğini dışarıda bırakan tarih okumasına karşı ancak geriye yaslanan, muhafazakâr-mukaddesatçı bir dil üzerinden ayakta kalabilmişti (Kara, 2013: 30). Mevzubahis tutumun tipik iki örneğinden birisi, 1939 yılında *Hareket* dergisini yayınlamaya başlayan Nurettin Topçu diğeri ise 1943 yılında *Büyük Doğu* dergisini neşreden Necip Fazıl Kısakürek'tir. Dönem itibarıyla, bir başka varoluş yöntemi, Nakşibendilik başta olmak üzere Anadolu'da Osmanlı'dan itibaren kök salan dini cemaatlerinin yürüttükleri Kur'an ve tefsir faaliyetleridir. Toplumsal açıdan köylülüğün hâkim olduğu, alternatif kimliklerin varoluş gösteremediği bu dönemde, siyasi bir mahiyet taşımayan

“dip dalga” İslâm’ı ancak çok partili hayata geri dönüş sonrasında kamusal bir kimlik kazanmaya başlayacaktı. 1960 sonrasında toplumsal hareketliliğin arttığı, ideolojik çeşitlenmenin baş gösterdiği bu dönemde, İslâmcılık düşüncesi çeviri hareketleri aracılığıyla radikal ve uluslararası bir kimlik kazanmış olsa da tek-parti döneminde geliştiği sağ yataktan yeterli düzeyde kopamayacaktı (Mert, 2014: 414). 1980 sonrasına gelindiğinde askeri idarenin uyguladığı de-politizasyon, siyasal baskılama ve Turgut Özal’ın takip ettiği yeni-sağ siyaset, seksen öncesinin ideolojik heyecanını büyük oranda soğuturken; İslâmcılık “siyasal İslâm” kavramı üzerinden radikalizm, fundamentalizm, köktencilik, şiddet ve terör ile ilişkilendirilerek sistem dışı olarak addedilecek, yerine “kültürel/ılımlı İslâm” kavramı ikame edilmeye çalışılacaktı. Değişim dalgası, İslâmcılığın telakkisi kadar içeriden bakış açısında da bir hayli etkili oldu ve Müslümanlar adına kafa yoran entelektüeller, post-modern kültürün oluşturduğu havanın etkisiyle sivil toplum, çok-hukukluluk, müzakereci demokrasi kavramları etrafında yeni bir dil geliştirdi. Bu minvalde, Milli Görüş hareketinin doksanlı yıllarda ürettiği Adil Düzen söylemi üzerinden yaşadığı dil değişimi ve hareketin içinden koparak gelişen AK Parti’nin ortaya koyduğu “muhafazakâr demokrat” kimlik, toplumsal olduğu kadar politik düzeyde İslâmcılığın yaşadığı dönüşümün dikkat çekici bir halkasıdır (Yıldız, 2008: 56).

İslâmcılık, Milli Görüş ve Sağcı Görünümler

Çok partili hayata geri dönüşte İslâmî kimliğe gönderme yapan fakat varlık gösteremeyip iktidar mücadelesinden hızla silinen Milli Kalkınma Partisi, İslâm Koruma Partisi ve Türk Muhafazakâr Partisi deneyimlerinden sonra 1970 yılında tüzel kişilik kazanan Milli Görüş hareketi, Türk siyasetinde, merkezin sağında ve solunda konumlanan partiler haricinde kendisine yer edinen ve ortaya koyduğu mücadeleyi günümüze kadar sürdüren en önemli politik örgütlenme ve toplumsal temsil odağıdır. Milli Görüş’ün bir “hareket” olarak ifade edilmesinin gerisinde, sık sık yaşadığı kapatma hadiseleri sonrasında tekrardan aynı kodlar üzerinden hükûmî bir şahsiyete bürünebilmesi, seçim hareketi olarak mensuplarını iktidar adına seferber etmesi ve hepsinden öte ideolojik, ekonomik ve kültürel düzeyde toplumsal bir temsil kabiliyetine sahip olması yatmaktadır. Milli Görüş hareketinin en dikkat çekici yönü ise, önderliğini yapacağı Necmettin Erbakan ile özdeşleşmesidir; bundan dolayı hareket aynı zamanda, “Erbakan hareketi” takipçileri de “Erbakancı” olarak tanımlanacaktır (Çakır, 2014: 568).

Milli Görüş hareketinin ilk kurumsal deneyimi, 1970 yılında kurulan fakat kısa süre sonra 12 Mart ara rejimi içerisinde Anayasa Mahkemesi tarafından “laikliğe aykırı” olduğu gerekçesiyle kapatılan Milli Nizam Partisi’ydi (MNP) (Heper, 2006: 237). Kuruluş öncesindeki çekincelerine, sonrasında göstereceği mesafeli ilişkiye rağmen parti, İskenderpaşa Cemaati lideri Mehmet Z. Kotku’nun “icazetini” alarak iktidar ilişkilerine katılmıştır (Emre, 1990: 185; Yaşar, 2014: 330-331). Erbakan’a göre, “milli gövdeyi” oluşturan MNP teşkilatı ve mensupları, Türk milletinin özü, mümtaz bir temsilcisidir; bu husus, başlı başına diğer partilerden onları ayırmaktadır (1971: 13-17). Parti kadar Milli Görüş hareketinin bütününe renk verecek diğer bir söylem, maddi ve manevi kalkınma iddiasıydı.

MNP, kurumsal düzeyde Milli Görüş hareketinin ilk siyasi partisi olması, herhangi bir seçime girmemesi ve İslâmcı siyasetin doğal sınırlarına sıkışması nedeniyle kendisini istenilen düzeyde ifade etmekte bir hayli zorlanmıştı. Parti, Cumhuriyet döneminde sağa yaslanarak ayakta kalan İslâmcı siyasetin bir mensubu olarak bağdaştırmacı, sentezci bir söylem üzerinden varoluş göstermiş; cepheden bir siyasetten kaçınmıştır. Milli Görüş hareketinin ilk uzun ömürlü pratiği ise Erbakan’ın yokluğunda kurulan, Genel Başkanlığını Süleyman Arif Emre’nin yapacağı Milli Selamet Partisi’ydi (MSP) (Landau, 1976: 6). Fakat bu oluşumların hiçbirisi asla doğrudan İslâmî bir protestoyu barındırmıyordu; birçoğu kültürel kodlara yedirilmiş, dini yorum, sembol ve tarihsel göndermelerden müteşekkil, Kemalist-pozitivist yabancılaşmaya karşı çıkan siyasi söylemlerdi. Milli Görüş iktidarının temel amacı da, karşı koyuşun kamu kudreti, siyaset mekanizmaları aracılığıyla tersine çevrilmesiydi. İktidar dönemlerinde daha fazla İmam-Hatip okulunun açılması ya da din dersinin yaygınlaştırılması siyasi varoluşun tipik örnekleriydi (Yavuz, 2005: 286). Yurt dışından dönerek parti genel başkanlığı koltuğunu devralacak olan Erbakan, Milli Görüş düşüncesini, “toplumcu-solcu” görüş ile “renksiz-bireyci liberal” görüşün karşısında “sağcı” ve “dengeci” olarak konumlandırmaktaydı. MSP liderine göre solcu ve liberal görüş ayrı ayrı yanlış/batıl yolu, Milli Görüş ise doğru/haklı yolu temsil etmekteydi (Erbakan, 1975: 28). Dikkat çeken husus, “hak” yolunun “doğru, adil” anlamı kadar dini bir göndermeyi barındırdığıdır; fakat bu durum bir dil/kelime oyunu üzerinden, sembolik düzeyde ifade edilebilecektir. MSP ideolojisinin diğer kanadı ise MNP’de ilk nüveleri görülen, sanayileşme merkezli kalkınma arayışı ve üretimin adil düzeyde paylaşılması meselesidir (Keyder, 2011: 255). Özetle, seksen öncesinde Milli Görüş hareketi, doğrudan Kemalizm’i cephe almadan, anti-komünizmin de etkisiyle Batı ile olan “bağımlı” ilişkinin kopartılmasını talep eden, İslâmî kimliğe ve

geleneğe yaslanarak ayakta duran bir deneyim olarak Türk siyasetinde kendisine yer edinmiştir (Esposito, 2002: 317).

MNP'ye göre uzun ömürlü bir iktidar mücadelesi verecek olan MSP, önce CHP, ideolojik bölünmenin yoğunlaştığı yetmişli yılların sonunda “Milliyetçi Cephe” içerisinde MHP ve AP ile koalisyon kurduktan sonra diğer tüm partiler gibi 12 Eylül askeri idaresi tarafından kapatıldı. Ara rejimin koyduğu siyasi yasaklar ve Erbakan'ın 1985 yılına kadar sürecek olan yargılanması, hareketin emanet isimler tarafından yönetilmesini zorunlu kıldı. 1983 yılında kurulan Refah Partisi (RP) Genel Başkanlığı'na Ahmet Tekdal getirilirken parti örgütü, büyük oranda MSP döneminde gençlik teşkilatlarında görev alan isimler tarafından omuzlandı. Erbakan'ın 1987 yılında siyasete dönüşü, merkez sağ siyasetin iktidar yorgunluğu, merkez solun yükselen adalet taleplerini karşılayamaması, İslâmcı hareketin RP özelinde konsolidasyonu ve Milli Görüş hareketinin geliştirdiği “adil düzen” söylemi, doksan sonrasında partiyi siyasetin “yeni” adresi haline getirdi. Milli Görüş hareketi bir cemaat partisi görünümünden çıkarak toplumsal odakların/sınıfların koalisyonu haline gelerek kitlesel bir mahiyet kazandı. Parti, sürdürdüğü ana akım iddialarının yanında farklı kesimlerin yaşadığı kimlik problemlerini bir demokrasi problemi olarak algıladı ve denenmemiş bir parti olarak toplumun yeni tercihi haline geldi. Bu bağlamda özellikle mahalli idare seçimlerinde kazanılan başarı ve genişleyen “hizmet” siyaseti RP'yi 1995 yılında siyasetin zirvesine taşıdı. RP'nin merkez sağ geleneğin temsilcisi Doğruyol Partisi (DYP) ile kurduğu koalisyon, 28 Şubat askeri müdahalesi neticesinde akamete uğradı ve parti hakkında kapatma davası açıldı. Olası durumu hesaba katan parti yöneticileri, halef-selef ilişkisiyle karşılaşmama adına RP kapatılmadan önce Fazilet Partisi'ni (FP) kurarak hareketi “yedekleme” yoluna gittiler. RP'nin 1998 yılı başında AYM tarafından kapatılması neticesinde birçok milletvekili FP'ye geçiş yaptı; beş yıl siyasi yasak alan Erbakan'ın yerine ise Recai Kutan genel başkan seçildi. 28 Şubat sürecinin etkisi Milli Görüş üzerinde yakıcı bir şekilde hissedilecekti; hareket bu dönemde ana iddialarını soğumaya bırakırken merkeze doğru bir tür kayış yaptı. Fakat ortaya konulan tercih, sistem nezdinde bir gerçeklik taşımaktan uzaktı; parti laikliğe aykırı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle AYM tarafından kapatıldı. 2001 yılı sonrasında Milli Görüş hareketi radikal bir bölünme ile karşı karşıya kaldı; seksenlerde siyaseti omuzlayan, doksanlarda yeni dili pratiğe döken, iki binlerin başında parti içinde iktidar mücadelesine giren “yenilikçi” ekip, AK Parti'yi kurmak suretiyle Milli Görüş hareketinden ayrıldı. Saadet Partisi (SP) altında yola devam edenler, söylem

açısından klasik, kitlesel bakımdan daha marjinal bir konumda kalarak mücadeleyi sürdürmektedir (Atacan, 2005: 52-53).

1970 yılından günümüze kadar demokratik alan içerisinde iktidar mücadelesi veren Milli Görüş hareketi, kendisini mevcut siyasal bölünmelerin karşısında konumlandırarak alternatif bir siyasi merkez olduğunu vaz etmiştir (Yıldız, 2003: 193; Öniş, 1997: 743). Fakat reel siyasetin icapları, toplumsal temsil ilişkileri, örgütsel yapı ve hepsinden öte anayasal sınırlar, hareketin alternatif olma iddiasını törpülemiş; konumlandığı İslâmcı siyasetin tarihsel kodları paralelinde sağ siyasetin bir bileşeni görünümünü almış, sacayağı şeklindeki Türk sağının geçişken bir parçası haline gelmiştir. Milli Görüş hareketinin, milliyetçi-muhafazakâr sağ ile ilişkilendirilmesinin gerisinde lider merkezlilik, seçim hareketi olma, parti içi demokrasi sorunları, resmi ideoloji karşıtlığı, pragmatik siyaset, dini/mezhepsel boyut, ideolojik kaynaklar, devlete ve ekonomiye bakış gibi hususlar yer almaktadır.

Lider merkezlilik, Türk siyasetinin özel olarak da sağın en belirgin vasıflarından birisidir. Toplumsal, sınıfsal ya da ideolojik bölünmeler, çatışmalar şeklinde değil büyük oranda elitler arasında cereyan eden politik mücadele, Türk siyasetinde karizmatik liderleri ön plana çıkartmaktadır. Lider haline gelen ve bir adım ileride kültleşen karizmatik kişilikler, siyasi mücadelede örnek alınması gereken isimlerdir. Konuyla ilgili tipik örnek, Cumhuriyet rejiminin “kurucu babası” olarak siyasete ve tarihe yön veren Mustafa Kemal Paşa karşısında iktidar mücadelesi yürüten isimler üzerinden geçmişe dönük, ideolojik bir okumanın gerçekleşmesidir. Milliyetçi siyaset için bu isim İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinde Enver Paşa, muhafazakârlar için Milli Mücadele kumandanlarından Kazım Karabekir’dir. Kazım Karabekir ile başlayan muhafazakâr karizmatik lider arayışı, geleneksel kesimlerde, Adnan Menderes, Turgut Özal ve nihai olarak Recep Tayyip Erdoğan çizgisinde, aradaki fark ve ihtilaflar zaman ve mekândan soyutlanarak anlamlandırılmaktadır. Milliyetçi, parlamenter siyasetin Cumhuriyet dönemindeki karizmatik lideri ise “başbuğ” Alparslan Türkeş’tir. Kendisini kurucusu Erbakan ile özdeşleştiren Milli Görüş hareketi de en az sağın diğer unsurları kadar lider merkezlidir. Yukarıda ifade edildiği üzere, Milli Görüş mensupları dışarıdan “Erbakancı”; hareket ise Erbakancılık olarak ifade edilmektedir. Kurucusu olduğu Milli Görüş hareketi partilerinin değişmez genel başkanı Erbakan’dır; yasaklılığı sebebiyle bu koltuğa oturanlar bir emanetçi sorumluluğu içerisinde olmuşlardır. RP kurucu Genel Başkanı Ahmet Tekdal, Erbakan’a koltuğu bırakacağı güne kadar emanetçi titizliği ile

görevini sürdürdüğünü, zamanı geldiğinde tereddütsüz vazifesini iade ettiğini belirtmekteydi; sebebi, birçok ilme sahip “hocasının” koltuğun doğal sahibi olmasıdır (Tekdal, 2017). Milli Görüş mensuplarına göre “hocaları” Erbakan, sahip olduğu akademik, siyasi ve dini yetkinlik bakımından eş anlı olarak üç ayrı şapkaya sahiptir. Dolayısıyla, Erbakan, takipçileri bakımından bir rol modelidir; birçok kişi onun gibi giyinmek, hitap etmek, jest ve mimikler yapmak ister. Fakat aradaki ilişki sadece siyasi bağlılık ile sınırlı değildir; cemaat kodları üzerine kurulu, İslâmcı hareketin birçok müfrit mensubu için Erbakan “kutsal” bir mahiyet taşımaktadır.

Parti içi demokrasi, siyasi partilerin örgüt düzeninin demokratik esaslara göre dizayn edilmesi üzerine kuruludur. Oligarşik tutumların olmadığı siyasi yapılarda, adayların ya da organların seçimi, aşağıdan yukarıya, seçim ve istişari yöntemlerle belirlenir, herhangi bir kişiye ya da zümreye/elite bırakılamaz (Tuncay, 1996: 52). Bu minvalde Türk siyasetinin en temel problemlerinden birisi de parti-içi demokrasidir. Aşağıdaki satırlarda belirtileceği üzere, Türk saği özelinde ana hedef, merkez güçler karşısında toplumsal temsilin sağlanmasıdır; bunun yolu ise periyodik şekilde gerçekleşen genel ve mahalli seçimlerdir. Arka planda, adayların nasıl belirlendiği ve belirlenen adayların ne düzeyde liyakat sahibi olduğu tali bir konudur; önemli olan seçimlerde başarı gösterip, iktidar odaklarının ele geçirilmesidir. Diğer yandan müzakere mekanizmaları kurumsal düzeyde ihdas edilmekle birlikte karar alma süreçlerine hâkim olan felsefe son sözün parti genel başkanları tarafından söylenmesi yönündedir. Lider merkezli Milli Görüş hareketi de büyük oranda Erbakan’ın kararları etrafında siyaset yapmıştır. İstişari mekanizmalar işletilmekle beraber son söz, büyük oranda Erbakan’a aittir (Yılmaz, 2017). Hareket içinde özellikle RP döneminde farklı anlayışlar gelişmesine karşın Erbakan’ın karizması, hâkimiyet ayrışmasını örtmekteydi (Sever ve Duran, 1994: 16-18). Sık sık dillendirilen “işte ordu, işte komutan” sloganının işaret ettiği üzere Erbakan ve partililer arasındaki ilişki, ordu disiplinini çağrıştıracak düzeyde hiyerarşik, sert; dolayısıyla sorgulanamaz nitelikteydi. Diğer yandan, parti teşkilatlarında, kendilerini nefer olarak adlandıran, harekete ve siyasi mücadeleye kutsiyet atfeden kişiler bulunmakla beraber parti merkez yönetimleri -zorunluluklar hariç- sınırlı birkaç isim etrafında dönmekteydi. Hareketin kaynağı, lider Erbakan ve genel merkezde ona bağlı çalışan, etkisi aşağıya doğru gittikçe azalan iki dereceli bir ekip ile mahduttu.

Yukarıda ifade edildiği üzere, Türk siyasetinde var olan güçlü devletçi genler, iktidar ilişkilerinin ancak merkezin izni ölçüsünde cereyan ettiğini

göstermektedir. Bu minvalde, mevcut düzen karşısında alternatif bir siyaset olarak kendisini vazedene, merkez sağ ve sol siyaseti batıl, heterodoks olarak tanımlayan Milli Görüş hareketinin henüz yolun başında kendisini sağcı olarak ifade etmesi dikkat çekicidir. Merkez karşısında alternatif ya da üçüncü bir yol arayışında olan Milli Görüşün konumlanması, sistem karşısındaki kırılğanlığının da bir işareti olarak okunabilir. Temel retorikler haricinde derinlemesine bir fikir geliştirmeyen, entelektüel düzlemde resmi ideolojisi eleştirisi üretemeyen Milli Görüş hareketi, siyasi “kolaycılık” içerisinde kendisini “milli sağ” ya da “dengeci” görüş olarak ifade etmiştir. Erbakan öncülüğündeki hareket, sembolik düzeyde İslâmî referanslar aracılığıyla hareket etmekle beraber bu değerlerin entelektüel, ahlaki ve siyasi bir referans ve iş yapma biçimine dönmemesi, sağın siyasetten farklılaşmasını zorlaştırmıştır.

Milli Görüş hareketinin milliyetçi-muhafazakâr bir dil kullanmasının gerisinde İslâmcı siyasetin milliyetçilik ile birlikte girdiği tarihsel üç sert viraajın önemli tesiri vardır. Bunlar, yukarıda ifade edilen II. Meşrutiyet dönemindeki terkip siyaseti, Milli Mücadele dönemindeki tesanüt felsefesi ile tek-parti dönemindeki korunaklı varoluş mücadelesidir. Soğuk Savaş dönemine gelindiğinde Türk sağının bileşenleri muhtemel ve bir o kadar “muhayyel” Sovyet rejimine karşı önemli ölçüde birleşmiş, bütünleşmişti (Yıldırım, 2012: 56). “Moskof” siyaseti ve ideolojisi, Türk sağı için bir dış politika meselesi olmasının yanında ahlaki, insani ve kültürel bir “yozluğun” kaynağıydı; kuzeyden gelen tehlikeye karşı tereddütsüz birlikte hareket edilmeliydi. Soğuk savaş döneminde Milli Görüş hareketinin yer aldığı Milliyetçi Cephe hükümetleri iç içe geçişin, tesanütün tipik ve kurumsal örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâmcılık ile milliyetçilik arasındaki geçişme Soğuk Savaş dönemi ile kısıtlı kalmayacak; doksanların başında RP ve Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) (şimdiki adıyla MHP) arasında yapılan ittifak neticesinde seçime birlikte gidilecekti (Çakır, 1994: 32).

Milli Görüş hareketini milliyetçi-muhafazakâr bir dil kullanmaya sevk eden sebeplerden bir diğeri Kemalizm’in İslâmî bir düzenden laik Cumhuriyet’e geçişin ötesinde gündelik hayatın inceliklerine kadar sirayet eden medeniyet değişimi perspektifidir (Göle, 1991: 48). Milli Görüş hareketi, Batılılaşma siyasetine karşı rövanş girişimi olan İslâmcılığın Cumhuriyet dönemindeki parlamenter tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâmcılık hareketi, siyasi ve entelektüel düzeyde kendi talep ve iddialarını ortaya koymanın ötesinde radikal dönüşüme karşı bir savunma refleksi olarak geliştiğinden istenilen düzeyde saf ve inceltilmiş bir siyaset ortaya koyamamıştır.

Batı karşıtlığı üzerine kurulu Milli Görüş düşüncesi açısından, toplumsal ve siyasal bölünme, kabaca, kendilerini benimseyen “vatan evlatları” ile Batıyı temsil eden “taklitçiler” arasında cereyan etmektedir (Dağı, 1998: 23). Milli Görüş lideri Erbakan’a göre, taklitçilik her şeyden evvel bir hastalıktır. Batı’yı kendinden üstün görme ile başlar, ilmi ve teknolojik gerilik ile devam eder, ekonomik bağımlılık ile ete kemiğe bürünür; ortak pazar gibi kölelik düzeninin ardından nihai olarak Batı içinde yok olunur gidilir (Ceylan, 1991: 170-171). Milli Görüş lideri için kapitalizm ve komünizm başta olmak üzere modern sistemler ve alt kırılımlar bir bütün halinde “Batı kulübünün” çeşitli görünümleri olduğundan bunları tartışmak “taklitçi zihniyetin” sahte gündemine esir olmaktan başa bir şey değildir (Bora, 2004: 261).

İslâmcılık kadar Kemalist siyasetin de yeterli düzeyde mesafe kat edemediği fikri mücadele, ideolojik bölünmeyi Türkiye’de bir yaşam tarzına doğal olarak kültürel bölünmüşlüğe indirgemıştır. Batıcılığın bir avuç, sınırlı Cumhuriyet elitine hasredildiği tek-parti döneminde, Batılılaşmanın özüne değil radikalliğine tepki gösteren muhafazakârlar ile bir noktaya kadar uzlaşan Kemalist siyaset, asıl karşı koyuşu, 1950 sonrasında “taşranın” büyük şehirlere akması ile yaşayacaktı. Köylülüğün bastırıldığı tek-parti döneminde ortaya çıkmayan kültürel farklılaşma, kentleşme olgusunun harekete geçmesi ile belirgin hale geldi ve cari rejim ile geniş kesimler arasında telafisi kolay olmayan bir yabancılaşma yaşandı; karşı koyuşun en tipik reaksiyonu, yerlilik düşüncesiydi. Yerlilik, kendiliğinden zuhur eden bir düşünce olmaktan çok gelişen başkaldırının bir tür savunması olarak ete kemiğe bürünmüştü (Alkan, 1998: 77; Toprak, 1981:104). Bu minvalde, siyasi ayrışmayı “hak” ve “batıl” düalizminde ele alan Milli Görüş siyaseti açısından yerlilik vazgeçilmez bir açıklamadır. Sağın diğer unsurlarının Kemalizm ile olan mesafesi hesaba katıldığında hem Osmanlı geçmişini hatırlama hem de toplumun savunduğu değerleri temsil etme noktasında Milli Görüş hareketi yerliliğin açık ara lideri gözükmektedir. Yerlilik, Milli Görüş siyaseti açısından bir tepkinin yanında geçmiş ile bağlantı kurma, kendi şehirlerinde “yaban” hayatı yaşayan, gurbette hisseden geniş kesimlere dokunmanın temel retoriği haline gelecektir.

Milli Görüş’ün sağ siyasetten kopmasını zorlaştıran nedenlerden bir diğeri de hareketin tarihsel olarak Osmanlı’da 16. yüzyıl sonrasında resmi bir ideolojiye dönüşen Sünnî İslâm düşüncesine ve özel olarak da Alevi/Bektaşî düşüncesi karşısında konumlanan Nakşibendi tarikatına dayanıyor olmasıdır. Her iki inanç dünyasının ürettiği kodlar, cari rejim ile olan ilişkisini

belirlemede harekete yol gösterici olmuştur. Kemalist siyasetin, İslâmcı düşünce ve harekete karşı gösterdiği şedit tutuma rağmen Sünnî İnancın, özellikle de Hanefî fıkıh düşüncesinin, dünyevi iktidarı ümmetin meşru otoritesi gören anlayışı, rejim ile hareket arasında adı konulmamış bir uzlaşma alanı inşa etmişti (Mahçupyan, 1998: 245; Sarıbay, 1985: 62). Devlet ve merkez sağ siyaset ile yakın ilişki kuran diğer dini cemaatler için bu durum çok daha yoğun geliyecekti. Nakşibendi geleneğinin en örgütlü yapısı olan Nurculuk akımının Menderes iktidarında DP ile kurduğu müspet ilişkinin cemaatin bir kısmı için AP/DYP dönemlerinde açık tercih haline gelmesi (Mardin, 2005: 141; Çakır, 1995: 88-93); Özal ailesi üzerinden ANAP'da kök salan Nakşibendi İskenderpaşa cemaatinin varlığı, cemaat-siyaset ilişkisini kesifletirirken partilerin siyasi özerkliğini kısmen boşa düşürecekti. Sistem karşıtı bir rotaya girmek istemeyen, rejim ile açıktan çarpışmaktan sakınan, devlet güvencesi altında yaşamak adına uzunca süre merkez sağ partilerin şemsiyesi altına giren cemaatler -liderlerinin karşı çıkışına ya da farklı adres göstermesine rağmen- merkezin yaşadığı siyasi kriz karşısında bir bütün olarak (1994 mahalli seçimleri) Milli Görüş hareketine yöneldiler (Kara, 1994: 3). Fakat Milli Görüş'e yapılan bu doz aksi yönde, hareketin cepheden mücadele stratejisini zayıflatan bir desteğe dönüştü. Milli Görüş'ün İslâmî yelpazeyi bir bütün olarak omuzlaması, bu zamana kadar merkez ile kemikleşmiş bir ilişki kuran yapıların sorumluluğunu üstlenmesi anlamına geliyordu. İktidar odaklarına doğru ilerledikçe pragmatik eğilimlerini arttıran hareket, 28 Şubat sürecinde rejimin "abanması" karşısında cepheden bir mücadeleyi değil uzlaşmayı tercih ederek sistem ile olan ilişkisini rölantide tutmuştu. İktidardan uzaklaştırılan, partisi kapatılan ve kendisi siyasetten men edilen Erbakan'ın yaşanan hadiseler karşısında yaptığı sükûnet ve itidal çağrısının gerisinde, mahdut doğal tabanı hariç kendisiyle birlikte "savaşacak" geniş kitlelerin olmaması kadar otoriteye, dünyevi güç odaklarına karşı duyulan örtük bağlılığın önemli payı vardı. Sünnî/Hanefî gelenek kadar bu durumu tahkim eden bir diğer husus, harekete kaynaklık eden Nakşibendi tarikatı ve Osmanlı'dan itibaren Anadolu'da kök salan kollarının siyasal otoriteyi tahkim etmedeki tercihiydi.

Sünnî gelenek sadece otorite ile İslâmcı hareketin seyrini belirleyen politik bir husus değil, toplumsal bölünmenin de bir izdüşümüdür. Bu minvalde, milliyetçi-muhafazakâr siyaset için mümbit bir kaynak olan Sünnî/Alevi dualizmi, Milli Görüş hareketini besleyen önemli kanallardan birisidir. Hareketin, MSP kimliği altında girdiği 1973 seçimlerinde ülke çapında kendi ortalamasının üstünde oy aldığı sekiz ilin hepsinin Alevi nüfusunun

yoğunlaştığı yerler olması dikkat çekicidir (Sarıbay, 1985: 166). Alevi karşıtlığının ya da Sünnî geleneğin, bu tarihten itibaren sağ siyasetin beslendiği, ortak siyasi bir taban haline geldiği söylenebilir. Benzer şekilde, Milli Görüş hareketinin 1991 yılından itibaren başlayan yükselişinde, ANAP ve DYP'nin Alevi illerinde kaybettiği Sünnî oylar büyük oranda RP tarafından massedilecekti (Sabuncu ve Şeker, 1996: 1144-1145). Milli Görüş hareketinin tepkisel Sünnî oyları uhdesine almasında Alevi kimliğinin politik bir mahiyete bürünmesinin önemli rolü vardır. Altmışlı yıllarda sol/sosyalist siyasetin içine dâhil olan Aleviler, seksen sonrasında Sünnî İslâmcılığın yükselişinde tepki olarak Kemalist siyasetin gölgesi altında rejimin muhafazası yolunda ön planda mücadele edeceklerdir. Milli Görüş için Alevi kimliği doğrudan siyasi bir gündem oluşturmadığı gibi sık sık Alevilere kapılarının açık olduğunu ifade edilmiştir. Fakat bunların hiçbirisi, Milli Görüşün de dâhil olduğu Sünnî düşüncenin Alevi inancını heterodoks gören perspektifini değiştirmeye yetmeyecektir (Çakır, 2003: 80-81).

Milli Görüş hareketi ile sağ siyaseti benzeştiren yönlerden bir diğeri de Kemalizm karşısındaki politik olarak sistemin kıyısına itilen, çeperin öteki tarafında bulunan toplum kesimleri ile kurulan temsil ilişkisidir (Yavuz, 2014: 595). İdeolojik olarak muhafazakâr ya da milliyetçi siyaset, cari rejimin tarihsel anlamda önemli bir bileşeni olsa da temsil düzeyinde büyük oranda çevreyi, Kemalizm'in vazettiği Batıcı siyasetin karşı kutbunda yer alan geniş kesimleri temsil etmişlerdir. Bu minvalde cari rejimin otoriter, tepeden inme siyaseti karşısında parlamenter mücadeleden yana olan merkez sağ ya da İslâmcı siyaset, demokrasi kavramını ön plana çıkartarak iktidar mekanizmalarını ele geçirmenin yanında toplumsal meşruiyetlerini tahkim etmenin mücadelesini vermişlerdir. Demokrasi ya da eski ifadesi ile usul-ü meşveret, İslâmcılığın ortaya çıktığı ilk günden bu yana itibar edilen bir kavram olarak entelektüel ve politik mahfillerdeki yerini korumuştur (Tekin ve Akgün, 2014: 652). Çok partili hayata geçiş sonrasında, muhafazakâr siyaset şemsiyesi altında varlığını sürdüren, siyasi mevcudiyeti ilerleyen dönemde askeri darbeler ya da yargı kararları ile kesilen İslâmcılık, demokrasinin ehemmiyetini vurgulamasına rağmen uzunca süre ona araçsal bakmaktan öteye geçememiştir. Başta Erbakan olmak üzere hareketin ileri gelenleri için demokrasi saadet rejimine götürdüğü sürece anlamlı olan bir politik araçtır (Erbakan, 2014: 310):

Demokrasi bir gaye değil bir vasıttır. Gerçeğin ortaya çıkması için faydalı olduğundan dolayı biz ona iltifat ediyoruz. Yoksa demokrasi olmuş; o kapıdan bu kapıya, bu kapıdan o kapıya dolaşmış durmuşsun. Ne işe yarar o demokrasi?

Hangi vasıtayla giderseniz gidin sonunda bir düzen kurulacak. Bu kurulacak olan düzen insanlığa saadet getirecek olan bir düzene, yaptığımız işin kıymeti vardır. Yoksa demokrasi, demokrasi deyip hele bugünkü tabakayla, hile rejimiyle onu bunu seçtirip yine bize zulüm rejimi kuracaksınız, oynadığımız oyunun ne kıymeti var? Onun için demokrasi bir gaye değil vasıttadır.

Milli Görüş hareketi için demokrasiyi önemli kılan husus sadece saadet nizamına götürmesi değil Kemalist rejim içerisinde iktidar mekanizmalarının elde edilmesinde tek çıkar yol olmasıdır. Milli Görüş mensupları, demokrasiyi bir araç olarak görmekle birlikte, onu oluşturan temel ilkelere karşı açıktan bir meydan okumadan özenle kaçınmışlar ve iktidara varmanın tek meşru yolu olarak telakki etmişlerdir (Özbudun ve Hale, 2010: 36). Araçsal, mahdut demokrasi perspektifinin yanında, ulusal düzeyde Türk siyasetinde demokrasi uygulamalarında mevcut olan yapısal noksanlık, İslâmcı parlamenter tecrübenin demokrasi ile olan münasebetini zayıflatmıştır. En basit açıdan demokrasinin seçim mekanizmalarına indirgenmesi ve siyasetin çoğunlukçu bir perspektif içerisinde ele alınması başta merkez sağ olmak üzere Milli Görüş hareketinin demokrasi tasavvurunun tipik bir yansımasıydı. Yukarıda bahsedilen parti-içi demokrasi sorunu ve lider kültürü problemi de aynı parametrelerin bir neticesiydi. Fakat Milli Görüş'ün demokrasiye mesafeli ve araçsal tavrı, doksanlı yıllara gelindiğinde bir tarafta İslâmcı entelektüellerin ulus-devlet eleştirisi bağlamında geliştirdikleri yeni söylemler diğer tarafta kazanılan mahalli başarılar ve resmi ideolojinin devlet-toplum ilişkisi çerçevesinde yaşadığı sorunlar, hareketin odaklandığı siyasi konular kadar demokrasi algısını da önemli ölçüde değiştirdi. Adil Düzen söylemi ve çoğulcu demokrasi bağlamında yeni bir dil geliştiren RP, Kürt sorunu, terör meselesi, inanç hürriyeti, eğitim hakkı, işçi ve memur hakları, dışlanan gruplar, temiz siyaset, bürokrasi ve serbest piyasa konusunda yaptığı açılımlar ile kendisine iktidar kapısını araladı (Refah Partisi, 1993; Özkan, 2014: 242-249). Fakat cari rejimin partiyi 28 Şubat sürecinde baskılaması ve sistem dışına itmesi; RP'nin iktidar süresince gösterdiği pragmatik ve devamında gösterdiği tepkisiz siyaset, temel iddiaların boşa çıkmasına neden oldu. FP döneminde ana akım iddialarından kopan, Adil düzen retoriğini terk eden hareket, söntümlenerek büyük oranda merkez sağ siyasete benzedi (Yıldırım, 1999: 52).

Parlamento içi muhalefet olarak tüm gücünü iktidar mekanizmalarını ele geçirmeye hasreden Milli Görüş hareketi, kurulduğu ilk günden itibaren seçim seferberliği içerisinde çalışmış, tüm örgütlerini bu hedef doğrultusunda hazırlamıştır. Cari rejimin Milli Görüş'e karşı geliştirdiği amansız, hoşgörüsüz siyasete, yargı ve ordu aracılığıyla yürüttüğü cepheden mücadeleye

rağmen hareket, Erbakan liderliğinde, benzer retorikler ve sınırlı insan kaynağı üzerinden mücadelesini fasılasız devam ettirmiştir. İslâmcı siyasetin radikalleri tarafından “legalist” olmakla itham edilen, cari rejim tarafından sistem dışı görülüp partileri kapatılan Milli Görüş, marjinalleşme pahasına kendi çizgisini “muhafaza” ederek siyasi mücadelesini sürdürmüştür. Fikri derinlik noktasında merkez sağın diğer aktörleri ile büyük benzerlik gösteren İslâmcı hareket, entelektüel arayışı, söylemin inceltilmesini geriye bırakarak bütün enerjisini “cihat” olarak adlandırdığı siyasi mücadelesine hasretmişti. Erbakan’ın, İslâm hukukçusu Prof. Dr. Hayrettin Karaman’ın gençlerin siyasetten uzak tutulup eğitim ve öğretim faaliyetleri aracılığıyla İslâm davasına hizmet edilmesi önerisine verdiği cevap, hareketin siyasete yüklediği anlam kadar entelektüel mücadeleye olan mesafesini açıklaması bakımından dikkat çekicidir (Karaman, 2008: 243):

Allah, önümüzdeki seçimde bana şu kadar milletvekili lütfederse iktidarımdan altı ay sonra İstanbul’da, ince çorapla dolaşan bir kadın göremezsiniz. Ben altı aydan bahsediyorum, siz yıllar süreceksiniz, sonu da belirsiz bir faaliyetten söz ediyorsunuz. Ben sizi anlı şanlı cihada davet ediyorum, siz cephe gerisinde soğan patates soyalım diyorsunuz, ne yapalım bu bir nasip meselesidir.

İktidar mekanizmalarına ulaşma ve orada kalmanın reel politik düzlemde biricik hedef haline gelmesi, hareketi sık sık pragmatizme sürükleyecekti. MSP döneminde fikri ayrılığa ve içeriden gösterilen tepkiye rağmen CHP ile yapılan kısa süreli ittifak ya da işlevsiz Milliyetçi Cephe (MC) koalisyonlarına verilen ısrarlı destek bu minvalde okunabilecek siyasi deneyimlerdir. Bir başka örnek, 1991 seçimleri öncesinde, Halkın Emek Partisi (HEP) ile yürütülen ittifak çalışmasının kesilerek MÇP (MHP) ile müzakerelerin başlanması, partinin Kürt kökenli mensuplarının karşı çıkışı ve Erbakan’ın Türk milliyetçileri ile iş birliği yapılmayacağı beyanatına rağmen RP-MÇP ve İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) arasında yapılan işbirliği, Milli Görüş hareketinin pragmatik tarafını resmetmektedir (Çalmuk, 2001: 44). Benzer şekilde, RP tarafından, 53. Hükümet döneminde, koalisyonun ortaklarından DYP Genel Başkanı Tansu Çiller hakkında verilen soruşturma önergelerinin DYP-RP koalisyonunun gündeme gelmesinin ardından bizatihi Milli Görüş tarafından geri çekilmesi pragmatik siyasetin bir başka örneği olarak karşımıza çıkmaktadır (Saybaşı, 1998: 26). FP döneminde, Erbakan’ın siyasi yaşağını kaldırmak adına süresi dolan Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’e yeniden alan açan 5+5 yıl formülünün desteklenmiş olması da pragmatik siyasetin tezahürlerindendir (Selim, 2002: 267).

Son olarak altı çizilmesi gereken husus, Milli Görüş hareketinin devlet tasavvuru ve onunla bağlantılı olarak ekonomi anlayışıdır. Türk sağ, somutlaşmaya başladığı ilk günden itibaren devlet-toplum sarkacında, ikircikli bir ruh haline sahip olmuş, konumlanma noktasında gelgitler yaşamıştır. Doğrudan bir devlet eleştirisi üretemeyen sağ, sorunu büyük oranda bürokrasi meselesine indirgemıştır. Kemalizm karşısında alternatif bir iddia ile yola çıkan Milli Görüş hareketinin siyasi çözümlenmeleri de uzunca süre devlet kavramı etrafından cereyan etmiştir. Devletin güçlendirilmesi, merkezileştirilmesi bunun yanında yabancı unsuların rejim dışına çıkartılarak sistemin millileştirilmesi, İslâmcı siyasetin ana hedeflerindendi. Bu minvalde erken bir öneri olarak, MNP ve MSP programlarında, icra organlarının daha “kudretli” olması adına başkanlık sisteminin önerilmesi dikkat çekicidir (MNP Programı, m.13, MSP Programı, m.13). Kuruluş dönemini büyük oranda MSP çizgisinde geçiren RP’de de devlete yüklenen anlam bakımından bir değişiklik gözlenmemiştir. Fakat ANAP’ın Türk siyasetine taşıdığı yeni-sağ politikalar diğer yandan merkezin yaşadığı kriz, RP’yi doksan sonrasında dil değişikliğine sürükleyecektir. ANAP ve devamında DYP’nin çözmekte zorlandığı demokrasi sorunlarına “garson devlet” tanımlaması üzerinden muhalefet üreten RP, devletin sınırlandırılması düşüncesini merkeze almıştır (Refah Partisi, 1995: 25). Bu anlayış FP ve SP dönemlerinde de büyük oranda devam edecekti. Fakat bahsedilen sınırlı devlet anlayışı, müfrit iktidar merkezilik ve pragmatizm sebebiyle kolaylıkla sapma gösterebilmekteydi; Refahyol döneminde Erbakan’ın “Susurluk” hadisesinde takındığı tavır bunun tipik örneğidir.

Milli Görüş hareketinin ekonomi anlayışı da devlet perspektifine koşut olarak büyük oranda merkez sağ siyasetin ana seyri içerisinde şekillenmiştir. Kurulduğu ilk günden itibaren merkez sağ ve sol siyaset mahkûm edilip, “hak düzeni” ya da “Adil Ekonomik düzen” gibi retorik boyutu yüksek, uygulama imkânı sınırlı arayışlar dile getirilmiş olsa da ekonominin seyri genel olarak cari modelinin sınırları içerisinde gerçekleşecekti. Planlı ekonomi modeli ve ithal ikame düşüncesinin ön plana çıktığı seksen öncesinde Milli Görüş hareketinin planlamaya yaptığı katkı Erbakan’ın akademik ilgilerine ve tecrübelerine koşut olarak ağır sanayi etrafında gerçekleşti. Planlama ve kalkınma düşüncesine rağmen MNP ve MSP ekonomik modellerinde özel sektör, korunan, yol gösterilen ve teşvik edilen bir unsurdu. Doksanlı yıllara gelindiğinde yeni-sağ siyasetin etkisiyle RP kendisi, “gerçek ve tek özel sektör partisi”, “serbest piyasa partisi” olarak tanımlamaktan çekinmeyecek; özelleştirme ve hür teşebbüs noktasındaki kararlılığını ortaya koyacaktı

(Refah Partisi, 1992: 18). Milli Görüş hareketi, retorik boyutta en çok ekonomi konularında iddialı olsa da fiiliyatta cari model dışına çıkamamış, iktidar imkânı bulduğu sınırlı dönemlerde ancak kapitalist dağıtım ilişkilerini zayıflatabilmişti (Dinç, 2018:214-216; Tuğal, 2010: 70).

Sonuç

Cari hukuk düzeni kadar rejimin ideolojik aygıtları tarafından baskılanan bir başka ifade ile “kafeste siyaset” yapmak zorunda bırakılan Milli Görüş hareketi, sistem karşısında retorik düzeyde cepheden bir konumda bulunmakla birlikte reel politik düzlemde sıklıkla farklı olduğunu iddia ettiği sağ siyasetin şemsiyesi altına girerek meşruiyet aramıştır. Bu durumun gerisinde, mensubu bulunduğu İslâmcılık düşüncesinin sağın önemli bir bileşeni, kurucu unsuru olmasının önemli payı vardır. Kurulan sağ ayağının Milli Görüş’e maliyeti, yükü, hareketin “özgünleşme” sorunudur. Öncelikle hareketin Soğuk savaş döneminde kurulması, lideri Erbakan’ın mühendis kimliğini siyasi pratiğe dökmeki heyecanı, elitler bakımından sağın diğer unsurları ile kurulan yakın ilişki, muhafazakâr siyasetten ödünç alınan pragmatik söylemin içselleştirilmesi, millici söylem ve siyasi varoluşun bir seçim başarısına indirgenmesi, Milli Görüş’ü sağcılaştırırken üçüncü, alternatif yol olma iddiasını da büyük oranda boşa düşürmüştür. Özellikle, siyasi acelecilik ile entelektüel arayışın geri plana atılması, hafife alınması, tüm enerjinin siyasi pratiklere, iktidar başarısına hasredilmesi, İslâmcılık düşüncesini zayıflatırken hareketi de kırılğan hale getirmiştir. FP örneğinde olduğu gibi, yaşanan baskı karşısında temel retoriklerden vazgeçildiğinin deklare edilmesi, içeride hayal kırıklığına, dışarıda güvensizliğe neden olurken dönüşümün sahilliği kabul görmemiştir. Kurulduğu ilk günden itibaren sağcı görünüm, pratikler ve söylemler üreten hareketin 2001 yılında bölünmesinin ardından, hareketin bir türevi olarak kurulan AK Parti’nin erken döneminde kendisini muhafazakâr, iktisadi açıdan liberal yakın dönemde ise yerli ve milli olarak tanımlamasında, sık sık söylem değiştirmesinde ve kavramlara görece işlevsel bakmasında hareketin devrettiği terekede mündemiç olan sağcı görünümün önemli payı olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, hukuki ve siyasi parametreler açısından laik bir düzen içerisinde İslâmcı bir siyaseti sürdürmek isteyen Milli Görüş, özgün, sistemi dönüştürme kapasitesine sahip, derinlikli olmayan, başarısını iktidar mekanizmalarına oturma ile sınırlı tutan sağcılığa yedirilmiş dindar bir hareket olarak sürdürmüş ve bu tecrübesini kendisinden türeyen deneyimlere benzer şekilde devretmiştir.

Kaynaklar

- Alkan, A.T. (1998). "Türkiye'de Yerlilik: Yerlilik ve Sol İlişkisine Dair Bir Dış Bakış". *Birikim*, S.111-112. 76-80.
- Atacan, F. (2005). "Explaining Religious Politics at the Crossroad: AKP-SP". *Religion and Politics in Turkey* in (45-59). London: Routledge Curzon. 2005.
- Atay, T. (2004). "Gelenekçilikle Karşı-Gelenekçiliğin Gelgitinde Türk "Gelenek-çi" Muhafazakârlığı". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık* içinde (154-178). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Başkaya, F. (2018). "Türkiye'de Sol Hareketin İdeolojik Geri Planı Üzerine Bazı Gözlemler". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol* içinde (73-85). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baykal Ö. (2019). "Resmi Bir İdeoloji Olarak Kemalizm". *Cumhuriyet Döneminde Siyasi Düşünce* içinde (3-76). Ankara: A Kitap
- Baykal, Ö. (2019). "Türkiye'de Siyasetin Konsolidasyonu: Turgut Özal Dönemi". *Akademik Hassasiyetler*, S.12. 143-179.
- Bobbio, N. (1999). *Sağ ve Sol Bir Politik Ayrımın Anlamı*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Bora, T. (2004). *Türk Sağının Üç Hali*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bora, T. (2004). "Milliyetçi-Muhafazakâr ve İslâmcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık* içinde (251-268). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ceylan, H. H. (1991). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Türkiye'nin Meseleleri*. Ankara: Rehber Yayınları.
- Çaha, Ö. (2000). *Aşkın Devletten Sivil Topluma*. İstanbul: Gendaş Kültür.
- Çakır, R. (1995). *Ayet ve Slogan*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisini Anlamak*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (2003). "Politik "Alevilik" İle Politik "Sünnilik": Benzerlikler ve Zıtlıklar". *Alevi Kimliği* içinde (79-83). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (2014). "Milli Görüş Hareketi". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmcılık* içinde (544-575). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakır, R. Çalmuk, F. (2001). *Recep Tayyip Erdoğan Bir Dönüşüm Öyküsü*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çalmuk, F. (2001). *Erbakan'ın Kürtleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çiğdem, A. (1997). "Muhafazakârlık Üzerine". *Toplum ve Bilim*. S.74. 32-50.
- Dağı, İ. (1998). *Kimlik, Söylem ve Siyaset*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Demirel, A. (2005). "Milli Mücadele Döneminde Birinci Meclis'teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Liberalizm* içinde (ss.168-184). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2014). *Tek Partinin İktidar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Diñç, C. (2018). *Debating Islamism, Modernity and The West in Turkey: The Role of Welfare (Refah) Party*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Eisentadt, S.N. (1997). "The Kemalist revolution in comparative perspective". *Atatürk: Founder of Modern State*. London: Hurst

- Emre, S. A. (1990). *Siyasette 35 Yıl-1*. İstanbul: Akabe Yayınları.
- Emrence, C. (2014). *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erbakan, N. (1971). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Birinci Büyük Kongrede*. İstanbul: MNP İstanbul Gençlik Teşkilatı Yayını.
- Erbakan, N. (1975). *Milli Görüş*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Erbakan, N. (2014). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı I. Cilt*. Ankara: MGY Yayınları.
- Erdoğan, M. (1997). *Rejim Sorunu*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Esposito, J.L. (2002). *İslâm Tehdidi Efsanesi*. Çev. Ali Köse, Ömer Baldık, Talip Küçükcan. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Göle, N. (1991). *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Heper, M. (1980). "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi". *Toplum ve Bilim*. S.9-10. 3-35.
- Heper, M. (2006). *Türkiye Sözlüğü*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İrem, N. (2004). Bir Değişim Siyaseti Olarak Türkiye'de Cumhuriyetçi Muhafazakârlık: Temel Kavramlar Üzerine Değerlendirmeler". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık içinde* (105-117). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (1995, 14 Ekim). "Refah Hareketi ve Cemaatler". *Yeni Şafak*. s.3.
- Kara, İ. (2001). *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Temel Metinler*. y.y.: Gerçek Hayat Artı Reklam.
- Kara, İ. (2013). "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not". *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi içinde* (15-43). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Keyder, Ç. (2005). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köktaş, M.E. (2006). "Türkiye'de Din ve Siyaset: Demokratikleşme Sürecinin Bir problem Alanı". *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı içinde* (259-280). Ankara: Nova Basın Yayın.
- Landau, J.M. (1976). "The National Salvation Party in Turkey". *Asian and African Studies*, S.2. 1-57.
- Mahçupyan, E. (1998). *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*. İstanbul: Yol Yayınları.
- Mahçupyan, E. (2000). *Osmanlı'dan Postmodernite'ye*. İstanbul: Yol Yayınları.
- Mardin, Ş. (2000). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2004). "Yeni Osmanlı Düşüncesi". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutîyet'in Birikimi içinde* (42-53). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2005). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2005). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mert, N. (1999). "Sağdan Yükselen Muhalefet: Yerlilik". *Cogito*, S.21. 173-178.
- Mert, N. (2014). "Türkiye İslâmcılığına Tarihsel Bakış". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmcılık içinde* (411-419). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öğün, S.S. (2004). "Türk Muhafazakârlığının Kültürel Politik Kökleri". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık içinde* (539-582). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öniş, Z. (1997). "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective". *Third World Quarterly*, C.18 (4), 743-766.

- Özbudun, E. Hale, W. (2010). *Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm AKP Olayı*. Çev. E. Özbudun, K. Göksel. İstanbul: Doğan Kitap.
- Özkan, N. (2014). *Seçim Kazandıran Kampanyalar*. İstanbul: Mediacat Kitapları.
- Parla, T. Davison, A. (2004). *Corporatist Ideology in Turkey*. NY: Syracuse University Press
- Refah Partisi (1992). *Refah Partisi ve Gerçekler*.
- Refah Partisi (1993). 4. *Büyük Kongre Genel Başkan Prof. Dr. Necmettin Erbakan’ın Açış Konuşması*.
- Sabuncu, Y. Şeker, M. (1996). “Seçimler”. *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları. C.14. s.1142-1168.
- Sanbay, A.Y. (1985). *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası “MSP Örnek Olayı”*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Sanbay, A.Y. (1985). “Türkiye’de Siyasal Modernleşme ve İslâm”. *Toplum ve Bilim*. S.29-30. 45-64.
- Sayan, S. (1975). “Some Notes On the Beginnings of Mass Political Participation in Turkey”. *Political Participation in Turkey*. Boğaziçi University Publications.
- Saybaşı, K. (1998). *On Bir Aylık Saltanat*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Selim, Y. (2002). *Yol Ayrımı*. Ankara: Hiler Yayınları.
- Sever, M. Duran, B. (1994, 22-28 Mayıs). “Erbakan’ın Veliahtları”. *Nokta*. s.20.
- Şen, S. (2004). *AKP Millî Görüşçü Mü?*. İstanbul: Nokta Kitap.
- Tekdal, A. (2017). *Yüz yüze görüşme*. Ankara. 12.4.2017.
- Tekin, Y. Akgün, B. (2014). “İslâmcılar-Demokrasi İlişkisinin Tarihi Seyri”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslâmcılık içinde (652-663)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, B. (1981). *Islam and Political Development in Turkey*. Leiden: E.J. Brill.
- Tuğal, C. (2010). *Pasif Devrim İslâmî Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Tuncay, S. (1996). *Parti İçi Demokrasi ve Türkiye*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Yaşar, M.E. (2014). “İskenderpaşa Cemaati”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslâmcılık içinde (323-340)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yavuz, H. (2005). *Modernleşen Müslümanlar*. Çev. Ahmet Yıldız. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yavuz, M.H. (2014). “Millî Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslâmcılık içinde (591-603)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, E. (1999). “FP: Sağçılaşıma ve Meşruiyet”. *Birikim*. S.122. 50-52.
- Yıldız, A. (2003). “Politico-Religious Discourse of Political Islam in Turkey: The Parties of National Outlook”. *The Muslim World*. S. 93(2). 187-209.
- Yıldız, A. (2008). “Problematizing the Intellectual and Political Vestiges From “Welfare”to “Justice and Development””. *Secular and Islamic Politics in Turkey içinde (41-61)*. London and New York: Routledge.
- Yılmaz, M. (2017). “Yüz yüze görüşme”. Ankara. 12.01.2017.
- Zürcher, E.J. (2004). “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Muhafazakârlık içinde (40-53)*. İstanbul: İletişim Yayınları.